

“*dāstān rā*” in Shahnameh and Its Synonyms in Persian Dari Texts

Mohammad Hasan Jalalian Chaleshtari

1. Associate Professor, Department of Ancient Culture and Languages, University of Tabriz, Tabriz, Iran. E-mail: mh_jalalian@hotmail.com

DOI: [10.22034/perlit.2025.67430.3796](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.67430.3796)

Article Info

Article type:

Research Article

Received: 09 October 2025

Received in revised form: 13
December 2025

Accepted: 07 January 2026

Published online: 14 July 2026

Keywords:

Shahnameh, Semantics,
Semantic Change, Hapax
Legomenon.

ABSTRACT

Shahnameh contains unique words, expressions, and constructions that often resist straightforward interpretation. These linguistic complexities have frequently led scholars into realms of conjecture, imaginative reconstruction, and aesthetic interpretation—resulting in a spectrum of divergent and sometimes conflicting readings. One such enigmatic expression is *dāstān rā*, which has traditionally been interpreted to mean “for example,” “as a case in point,” or “figuratively.” However, a closer examination of this phrase within *Shahnameh*, alongside analogous expressions in other classical Persian texts—such as *xod*, *hame*, and *fe-l-masal*—suggests an alternative, previously overlooked meaning: that of *hattā* “even.” In early Persian literature, the explicit use of *hattā* is rare; instead, these substitute expressions appear to have fulfilled its semantic function. This study presents textual evidence from *Shahnameh* and other Persian sources up to the 8th century AH, demonstrating that these terms and constructions, beyond their more familiar meanings, were also employed to convey the sense of “even.” Given that the conventional meanings of the term *dāstān* and the established syntactic roles of the postposition *rā* in Persian—along with their historical development—fail to account for the intended sense of *dāstān rā* in the *Shahnameh*, a fundamental question remains unanswered: does *dāstān rā*, when used in the sense of “even,” represent a deliberate neologism coined by Ferdowsi, or is it the product of a broader, naturally occurring semantic shift that had already taken shape by his time?

Cite this article: Jalalian Chaleshtari, M.H. (2026). “*dāstān rā*” in Shahnameh and Its Synonyms in Persian Dari Texts. *Persian Language and Literature*, 79 (253), 56-70. <http://doi.org/10.22034/perlit.2025.67430.3796>

© The Author(s).

Publisher: University of Tabriz.

Extended Abstract

Introduction

The word *dāstān* in Persian has encompassed a variety of meanings. One of its senses is “parable” or “example,” which, in classical texts—most notably *Shahnameh*—appears in collocation with verbs such as “āvardan, goftan, zadan, kardan, budan.” In *Shahnameh*, however, the word seems to acquire, when followed by the postposition *rā*, a meaning somewhat distinct from the aforementioned sense. Dehkhodā’s Dictionary records the phrase *dāstān rā* with the meaning “for instance, for example,” and cites attestations from *Shahnameh* to support this usage. Contemporary scholars have likewise confirmed and reiterated this interpretation. Nevertheless, closer examination suggests that Ferdowsi, in *Shahnameh*, employed the expression *dāstān rā* with a semantic force that extends beyond the mere sense of “for example.”

Evidence from *Shahnameh*

In *Shahnameh*, there are several instances of the expression *dāstān rā*. In these verses, the conventional meaning of “for example” often appears somewhat forced, and it seems that Ferdowsi intended to convey a sense closer to “even.” For instance:

se farzand-e šāyesteye tāj o gāh/agar dāstān rā bovad gāh māh “Three sons worthy of crown and throne, even if the throne were the moon.”

kaz irān agar dāstān rā do mard / biyāyad, najuyand bā u nabard “If from Iran even if only two men come, no one would seek battle with them.”

These examples demonstrate that *dāstān rā* in these cases carries the semantic weight of “even.”

Comparison with Other Texts

Abol-Fotuḥ Rāzi, in his *Tafsīr-i Rawz al-Jinān*, employs the word *dāstān* as synonymous with “truth, justice, equity, and righteousness.” This usage is closely related to the Middle Persian term *dādestān*, which signified “law, judgment, justice.” Derivatives of this word, such as *ham-dāstān* (“in agreement, concordant”), also entered Classical Persian. Nevertheless, these meanings appear to have had little influence on Ferdowsi’s interpretation of the expression *dāstān rā*; rather, he seems to have intended a sense closer to “even.”

Semantic Substitutes in Persian

Since the word *hattā* (“even”) was rarely employed in Persian texts from the fourth to the eighth centuries AH, poets and prose writers resorted to alternative devices to convey this meaning:

- **Without explicit marker:** impossible or highly improbable conditions that themselves imply the sense of “even.”

agar bāre-ye āhanin-i be pāy / Sepehr-at besāyad, namāni be jāy “Even if you were an iron fortress standing firm, the firmanent will wear you down and you will not remain in place.”

- **The word *xod* in the construction *agar xod*:** for example,
agar xod be zendānam bāyad raftan .... “Even if I must go to prison, ...”
u azm-e ān hamī konad ke in zemestān injā bāšad, agar xod halāk xāhad šodan “He resolves that he will remain here this winter, even if it should lead to his own destruction.”

- **The word *hame* in the construction *agar hame*:** for example,
gar hame Rostam bovad ze pāy dar āyad “even if he were Rostam, he would be brought down.”

- The expression *fe-l-masal*: which, in addition to its usual meaning of “for instance,” in certain contexts acquires the sense of “even.”

Fe-l-mesal gar jān-e širin xāhad az to sā'el-i / hargez andar čehreye širin-e to nāyad abas
“Even if a beggar should ask for your sweet life, never would a frown appear upon your sweet face.”

v-ar fe-l-mesal čo tiq zabān āhanin konam / farsude gardad ar konam owsāf-e to bayan “Even if I should make my tongue into an iron blade, it would be worn away should I attempt to describe your qualities.”

guš bar goftār-e mā kamtar koni / fe-l-mesal gar sura-ye yāsin bovad “You may pay little heed to our words, even if it were the Surah Yāsin.”

nist bi parvāneye mostowfiye divān-e u / fe-l-mesal gar yek waraq bād az golestān mibarad
“Nothing departs from his court without the accountant’s authorization, even if a single leaf is carried off by the wind from the rose garden.”

The point that must be stated here is that in none of these four instances is ‘even’ the sole meaning of the structure. There is no need to address the first three; however, with respect to ‘fe-l-mesal,’ one might raise the doubt that the sense of ‘even’ is inherently embedded in it, and that the ‘even’ intended by the present author is a secondary construal derived from the primary sense- ‘for example/for instance; as a figure; hypothetically’- envisioned by the poets. In truth, there are many cases in which, to some extent, both readings are possible and a sharp boundary between them cannot be drawn; yet there also exist numerous attestations in which the sense ‘even’ is in no way recoverable. The following attestations are examples of the latter:

šāh-e donyā fe-l-mesal čon ātaš ast / dur bāš az vey, ke duri zu xoš ast “The king of the world, for instance, is like fire; keep away from him, for distance from him is pleasant.”

noqteye xāl-e siyāh-i ke to bar lab dāri / fe-l-mesal hast be gerd-e šekarestān magas-I “The black beauty-spot upon your lip is, for instance, like a fly hovering around a sugar-garden.”

These substitutes demonstrate that the Persian language possessed diverse mechanisms for expressing unexpected inclusiveness or extension beyond the ordinary.

Semantic Analysis of *dāstān rā*

A close examination of the textual evidence indicates that *dāstān rā* in Shahnameh conveys more frequently the meaning of “even” rather than “for example.” This interpretation aligns with the definition of *ḥattā* (“even”) provided in *Farhang-e Soxan*: “It is used when one intends to express the scope of an action not only in relation to ordinary and expected cases, but also to unusual and unexpected ones.” Accordingly, Ferdowsi, through the employment of *dāstān rā*, was able to articulate a semantic nuance for which no independent lexical item existed in Persian at the time.

Conclusion

- In Shahnameh, *dāstān rā* signifies “even” rather than merely “for example.”
- This expression appears to have diverged from its original sense of “for instance” and, through a process of grammaticalization, acquired a new meaning.
- Although it is possible that Ferdowsi himself coined this usage, its absence in later works—particularly in epic literature heavily influenced by Shahnameh—is a noteworthy phenomenon.
- Overall, *dāstān rā* exemplifies a semantic shift in Persian, illustrating how a lexical item can move away from its initial meaning and assume a new grammatical function.

Keywords: *Shahnameh*, Semantics, Semantic Change, Hapax Legomenon.

«داستان را» در شاهنامه و مترادفات آن در متون فارسی دری

محمدحسن جلالیان چالشتری

۱. دانشیار گروه فرهنگ و زبانهای باستانی دانشگاه تبریز، تبریز، ایران. رایانامه: mh_jalalian@tabrizu.ac.ir

DOI: [10.22034/perlit.2025.67430.3796](https://doi.org/10.22034/perlit.2025.67430.3796)

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: مقاله پژوهشی	شاهنامه حاوی کلمات، تعابیر و ساخت‌های تک‌آمدی است که دریافت و تحلیل آن‌ها عموماً آسان نیست و پژوهشگران را به سوی حدس و گمان، و گاه تخیل و ذوق‌ورزی، و نتیجتاً خوانش‌های متفاوت و ضدّ و نقیض سوق داده‌است. یکی از این تک‌آمدها در شاهنامه، عبارت «داستان را» است که تاکنون همگان معنای «مثلاً، برای نمونه، از سر‌کنایه» از آن برداشت کرده‌اند. شواهد موجود از این ساخت در شاهنامه، در کنار تعبیرات و ساختارهای دیگر در این اثر و سایر متون فارسی، همچون «خود»، «همه» و «فی‌المثل» حاکی از معنایی متفاوت هستند که تاکنون هیچ‌یک از فرهنگ‌ها بدان عنایتی نداشته‌اند. این معنا «حتّی» است که در متون متقدّم زبان فارسی، لفظ آن بسیار نادر و شاذّ کاربرد داشته و به‌جای آن از همین کلمات و تعبیراتی که در بالا آمدند، استفاده شده‌است. در این نوشتار، با ارائه نمونه‌هایی از شاهنامه و متون فارسی تا قرن هشتم هجری قمری نشان داده خواهد شد که این کلمات و ساختارها در کنار معانی اصلی و پرکاربردتر خود، در بیان معنای «حتّی» نیز به کار رفته‌اند. از آنجاکه معانی شناخته‌شده‌ی واژه «داستان» و کاربردهای حرف اضافه «را» در زبان فارسی و پیشینه آن، تأثیری در دریافت صحیح «داستان را» در شاهنامه ندارد، همچنان این پرسش بی‌پاسخ می‌ماند که آیا «داستان را» در معنای «حتّی» بر ساخته فردوسی است یا حاصل تحوّل طبیعی معنایی این ساختار است که به فردوسی رسیده‌است؟
تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۱۷	
تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۹/۲۲	
تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۱۰/۱۷	
تاریخ انتشار: ۱۴۰۵/۰۴/۲۳	
کلیدواژه‌ها: شاهنامه، معنا، دستوری‌شدگی، ساختار تک‌آمد.	

استناد: جلالیان، محمدحسن (۱۴۰۵). «داستان را» در شاهنامه و مترادفات آن در متون فارسی دری. *زبان و ادب فارسی*، ۷۹ (۲۵۳)، ۷۰-۵۶.

<http://doi.org/10.22034/perlit.2025.67430.3796>

© نویسندگان.

ناشر: دانشگاه تبریز.

۱. مقدمه

در فرهنگ‌ها به معانی مختلف واژه «داستان» و کاربردهای آن با افعال مختلفی چون «آوردن، گفتن، زدن، راندن، کردن، بودن و شدن و ...» پرداخته شده است وOLF آنچه را از این میان در شاهنامه به کار رفته، ثبت کرده است (۱۹۶۵: ۳۵۴). لغتنامه دهخدا این واژه را با حرف اضافه «را» در معنای «مثلاً، فی‌المثل» ضبط کرده است و دو شاهد از شاهنامه نیز با آن همراه کرده است. نوشتین (۱۳۸۶: ۲۲۳) و شامبیاتی (۱۳۷۵: ۲۲۵) هم دقیقاً همین معنا را برای این تعبیر آورده‌اند. مشهورترین معنای واژه «داستان» چنین برداشتی را نیز از عبارت «داستان را» ایجاب می‌کند. علاوه بر دو شاهدهی که در دهخدا برای این عبارت آمده، در شاهنامه شواهد دیگری از این ساخت وجود دارد:

سه فرزند شایسته تاج و گاه	اگر - داستان را - بود گاه ماه ^۱
(۱۳۸۶: ۱۳۹۳؛ ۸۶/۹۴/۱)	(۸۶/۵۴/۱)
کز ایران اگر - داستان را - دو مرد	بیاید، نجویند با او نبرد
(۱۳۸۶: ۱۳۹۳؛ ۵۰۳/۳۱۹/۱)	(۵۰۶/۱۷۹/۱)
چو نامه بخوانی به روز و به شب	مکن - داستان را - گشاده دولب
(۱۳۸۶: ۱۳۹۳؛ ۳۰۰/۱۴۲/۲)	(۳۰۶/۲۷۳/۱)
بیر نامه من سوی رسوما	مزن - داستان را - به ره بر دما
(۱۳۸۶: ۱۳۹۳؛ ۵۸۵/۳۴۷/۳)	(۵۸۵/۶۶۱/۱)
نجنباند او - داستان را - دولب	که ناید خبر زو به من روز و شب
(۱۳۸۶: ۱۳۹۳؛ ۱۰۳۹/۶۶/۴)	(۱۰۳۶/۷۳۱/۱)
ز شاهان پیشی همی بگذرد	نفس / پیی - داستان را - به بد نشمرد / نسپرد
(۱۳۸۶: ۱۰۵۹/۱۷۷/۵)	(۱۰۵۹/۲۸۱)
ز دیدار چهرش خرد بگذرد	همی - داستان را - خرد پرورد
(۱۳۸۶: ۲۷۶/۲۳/۶)	(۲۷۶/۲۷۶/۲)
شما هم برین عهد من بگذرید	نفس - داستان را - به بد نشمرد
(۱۳۸۶: ۶۱۷/۲۳۵/۶)	(۶۱۵/۳۹۷/۲)
کسی کو بیچد ز فرمان ما	وگر دور ماند ز پیمان ما
به فرمانش آریم اگر چه گواست	وگر - داستان را - همه خسرو است
(۱۳۸۶: ۷۸۷-۷۸۶/۶۱/۷)	(۷۸۶-۷۸۵/۹۰۹)

۱. خالقی مطلق، با برداشتی نادرست از مصرع دوم (۱۳۹۶: ۱۱۵) در تصحیح نخست خود، بخش آخر بیت را به صورت «گاه و ماه» و در تصحیح دوجلدی «گاه و گاه» ضبط کرده است. جیحونی مصرع دوم را چنین خوانده است: «اگر - داستان را - بُود گاه ماه» (۱۳۷۹: ۷۵/۱) و از آن چنین برداشتی داشته است: «اگر فی‌المثل ماه آسمان تخت داشته باشد» (همان: ۱۵۹/۰). این برداشت نیز در برابر خوانش صحیح کزازی «اگر، داستان را، بُود گاه، ماه» (۱۳۹۰: ۷۱/۱) وزنی ندارد. (نیز نک. موسوی و چشمی، ۱۳۹۴: ۱۲۴).

وگر - داستان را - برآید به میغ	که در پی/اگر نی، میانش ببرم به تیغ
(۱۳۸۶: ۱۳۰/۷؛ ۵۵۹/۱۳۰؛ ۱۳۹۳: ۵۵۳/۶۴۳/۲)	
که جویند راز وی اندر نهان	بفرمود کسری به کارآگهان
اگر - داستان را - گشادی دولب	نگه داشتندی به روز و به شب
رسیدی به شاه جهان آگهی	ز کاری که کردی بدی گر بهی
(۱۳۸۶: ۴۴۷/۷-۴۳۴۲-۴۳۴۴؛ ۱۳۹۳: ۷۹۲/۲-۴۳۳۲-۴۳۳۴)	
چو خورشید تابان به خرّم بهشت ...	به قیصر یکی نامه باید نبشت
بدان کوش تا یاوه‌یی نشنوند	که نزدیک او فیلسوفان بوند
نباید که بر نامه عیب آورند ^۱	همان* - داستان را - سخن** بشمرند***
(۱۳۸۶: ۸۷/۸-۱۱۳۰-۱۱۳۳؛ ۱۳۹۰: ۹۲۳/۲-۱۱۲۶-۱۱۲۹)	

در این نوشتار با بررسی اجمالی تاریخچه واژه «داستان» و مقایسه آن با کلمات و تعبیرات معادل آن در متون فارسی، به ارائه معنایی تا حدی متفاوت از عبارت «داستان را» پرداخته خواهد شد.

شرح و بحث

علاوه بر معانی شناخته‌شده «داستان»، ابوالفتح رازی در تفسیر *روض الجنان*، این واژه را بارها همراه و مترادف «حق و عدل و داد و راستی» به کار برده است. نمونه را، در شرح *شریفه و لیکتب بینکم کاتب بالعدل* چنین آورده که «چنین بود کاتبی عدل باید که این نوشته دین از میان داین و مدین یا بایع و مشتری بنویسد بحق و عدل و داستان چنان که در آن جا حیفی و ظلمی و زیادتی و نقصانی نباشد» (رازی ۱۳۶۵: ۱۲۶/۴) یا در برابر *صدقاً و عدلاً* از *شریفه و تمت کلمه ربک صدقاً و عدلاً* «به راستی و داستان» آورده (همان ۱۲/۸) و یا ذیل *شریفه و الوزن يومئذ الحق بدین صورت* آورده که «این مجاز و کنایت است از عدل خدای تعالی به قیامت با بندگان حساب به حق کردن و جزا به عدل و داستان دادن» (همان ۱۳۳) و *شریفه و یا قوم اوفوا المکیال و المیزان بالقسط* را به صورت «و ای قوم! تمام بدهی پیمان و ترازو به داستان» ترجمه کرده است (همان: ۳۱۸/۱۰).^۲ این معنا و کاربرد نزدیک‌ترین صورت موجود در متون فارسی دری به معنای واژه *dādestān* در زبان فارسی میانه است. این واژه که در متون پهلوی گاه با صورت *هزوارشی* DYN^a نگاشته می‌شود، در زبان فارسی میانه و نیز در پهلوی اشکانی معنای «قانون، داوری، امر حقوقی و مورد قانونی، عدل و

۱. مصححان مسکو (۱۹۷۱: ۷۷) بیت سوم را الحاقی تشخیص داده‌اند و کزازی (۱۳۹۰: ۶۱/۹) و جیحونی (۱۳۷۹: ۲۰۲۱/۴) هم آن را ندارند؛ اما مل آن را در همین ترتیب بالا به صورت «همی داستانرا سخن پرورند ...» نگه داشته (۱۳۵۳: ۱۱۹۰/۵۲/۷) و آن را این‌گونه ترجمه کرده است: «آن‌ها برای سخن راندن در هر موضوعی پرورده‌اند و نباید که بتوانند عیبی در نامه بیابند» (۱۸۷۸: ۸۱) که البته، حتی از همین خوانش نیز نمی‌تواند برداشت صحیحی باشد. علاوه بر نسخه‌هایی که خالقی ضبط آن‌ها را ذکر کرده، نگارنده به چند نسخه از میان نسخه‌های کهن تر مراجعه نموده و ضبط‌های آن‌ها را جهت تأیید بر اصالت این بیت ارائه می‌نماید: *ظفرنامه، سن‌ژوزف، ایاصوفیا ام ۳۲۸۵، ایاصوفیا ام ۳۲۸۹، حاج بشیرآغا ۴۸۶، نور عثمانیه ۳۳۸۴، ایاصوفیا ۳۸۶۱: همی؛ سعدلو: همه. **ظفرنامه، سن‌ژوزف، ایاصوفیا ام ۳۲۸۵، حاج بشیرآغا ۴۸۶، نور عثمانیه ۳۳۸۴، ایاصوفیا ۳۸۶۱: سخن؛ سعدلو: سربرسر؛ ایاصوفیا ام ۳۲۸۹: نفس. ***ظفرنامه، سعدلو: بشنوید؛ سن‌ژوزف، حاج بشیرآغا، نور عثمانیه ۳۳۸۴: بشمرند؛ ایاصوفیا ام ۳۲۸۹: پرورند؛ ایاصوفیا ۳۸۶۱: بشنوند.

۲. این نکته را وام‌دار دوست دانشمند آقای دکتر قائم‌مقامی هستم. بعد از تحریر، نگارنده متوجه این شد که حاجی سیدآقای این مطلب را در مقاله‌ای طرح کرده‌اند (۱۳۹۹: ۱۴۵-۱۴۸).

انصاف» دارد (مکنزی ۱۳۷۹: ۶۰ و دورکین مایسترارنست ۲۰۰۴: ۱۳۳) و در برخی متون معنای «ماوقع و ماجرا» یافته‌است (برای نمونه نک. فره‌وشی ۱۳۷۸: ۱۹؛ ژینیو-تفضلی ۱۹۹۳: ۷۰-۷۱) و در کنار این، در عبارتی کلیشه‌ای در کنار *kār* به صورت *ud dādestān* مفهوم عام‌تری به صورت «کار» یا «کار و بار، امور» گرفته‌است (نمونه را نک. جاماسب‌آسانا ۱۹۱۳: ۳۹ بند ۷).^۱ در کنار مشتقاتی که از این واژه با پسوندهای *-ōmand*، *-īh* یا با پیشوند نافیء *-a* ساخته شده، دو مشتق دیگر از این واژه در فارسی میانه به صورت‌های *jud-dādestān* «ناموافق، ناسازگار» و *ham-dādestān* «هم‌رأی، موافق» به فراوانی به کار رفته‌اند که صورت اخیر همان است که به فارسی دری به صورت «همداستان» رسیده‌است.

این اطلاعات از پیشینه این واژه، جز اینکه این واژه در دوره میانه نیز دارای چند معنا بوده و دچار تحولاتی شده، نشان می‌دهد که این موارد تأثیری در برداشت و دریافت «داستان را» در شاهنامه ندارد و گویا، باید به معنایی مشابه آنچه در لغتنامه دهخدا آمده، بازگشت، همان‌گونه که تا کنون مصححان شاهنامه همین برداشت را از این عبارت دریافته‌اند (نمونه را نک. کزازی ۱۳۹۰: ۳۹۸/۵، ۶۰۲/۷؛ خالقی مطلق ۱۳۹۶: ۴۰/۱۱). لازم به ذکر است که خالقی مطلق، در برخی از شواهد بالا، برداشت دیگری از «داستان را» داشته و آن را به گونه‌ای دیگر شرح کرده‌است. او چنان‌که در بالا نیز آمد، نخستین بیت از شواهد بالا را تصحیح قیاسی کرده و آن را از صورت صحیح اصلی دور کرده‌است (۱۳۹۶: ۱۱۵/۹) و یا در شاهد هفتم (ز دیدار چهرش ...) «داستان را» را به معنی «سخن گفتن» دانسته و مصرع دوم را چنین معنی کرده‌است «چون به سخن در میاید با سخنانش خرد می‌پروراند» (همان ۷/۱۰). از این موارد که چشم‌پوشیم، جمیع شواهد موجود در شاهنامه، این تردید را نیز ایجاد می‌کنند که فردوسی از این تعبیر، معنایی تا حدی متمایز از «برای مثال، از روی کنایه» را در ذهن داشته‌است. چنان‌که از بررسی فحوای شواهد برمی‌آید گویا «داستان را» حاوی معنایی است نزدیک به صورتی که امروزه با واژه «حتی» بیان می‌شود. می‌توان سؤال را این‌گونه مطرح کرد که اگر فردوسی می‌خواست معنای «حتی» را، که جزء واژگان او نیست، بیان کند، چگونه بیان می‌کرد؟ این نکته‌ای است که مصححان، تا حدی متوجه نقصان آن در این شواهد بوده‌اند و در شرح ابیات، ناگزیر از به کار بردن «حتی» در کلام خود شده‌اند. برای مثال، این شرح را از خالقی در مورد بیت سوم (چون نام‌بخوانی ...) بخوانیم: «بمجرد آنکه نام‌را خواندی، چه روز باشد و چه شب، برای مثال حتی^۲ لب از هم مگشای» (همان ۵۱۴/۹). کزازی هم در شرح بیت هفتم از شواهد (شما هم برین ... که او آن را به صورت «شما هم از این عهد من مگذرید» خوانده‌است و به نظر می‌رسد که صورت صحیح هم همین باشد) چنین آورده: «... و برای مثال، حتی دمی را به بدی مگذرانید» (۱۳۹۰: ۶۰۲/۷). پرسش این است که اگر «برای مثال» معادل «داستان را» است، «حتی» را از کدام واژه در می‌یابیم؟ در ادامه با ذکر شواهدی نشان داده خواهد شد که بیان معنای «حتی» در ساختارهایی الزاماً نیازمند واژه‌ای نیست و می‌توان این معنا را از فحوای سخن دریافت؛ اما نکته این است که اولاً آن‌گونه بیان، منوط به شرایط خاصی است که در ذیل بند ۱ بدان اشاره خواهد رفت و دیگر اینکه بین معانی «برای نمونه و مثال» و «حتی» در این ابیات، صورت دوم، دست بالا را دارد و همان‌گونه که از شروع هم برمی‌آید، در تعبیر «برای نمونه و مثال» تکلفی هست که گویی چونان وصله‌ای ناجور و ناساز در متن گنجانیده شده‌است.

توضیحی که در فرهنگ سخن در معنای «حتی» آمده چنین است: «هنگامی گفته می‌شود که بخواهند شمول امری را نه تنها به موارد عادی و قابل انتظار، بلکه به موارد غیرعادی و غیرقابل انتظار بیان کنند؛ تا جایی که؛ تا آنجا که؛ تا حدی که.» این دقیقاً همان

۱. برای شواهد بیشتر می‌توان به سایت دادگان پارسی به آدرس <https://www.parsigdatabase.com/> مراجعه کرد.

۲. تأکید از نگارنده این سطور است.

معنایی است که برای نمونه‌های شاهنامه قابل‌تصور است. با این معنا، بار دیگر به ابیات بالا باز گردیم و میزان صحت تطابق آن با ابیات را بسنجیم: شاهد نخست (سه فرزند ...): «سه فرزند (من) شایسته تاج و تخت‌اند، حتی اگر تخت، ماه باشد.» شاهد دوم (کز ایران اگر ...): «اگر از ایران، حتی (فقط) دو مرد بیایند، کسی با آن‌ها نخواهد جنگید.» شاهد سوم (چو نامه بخوانی ...): «... حتی، لب از لب مگشا (=کوچک‌ترین سخنی مگو یا کوچکترین کار و حرکتی که موجب اتلاف وقت شود انجام مده).» شاهد چهارم (بیر نامه من ...): «... در راه، حتی، دم هم مزن (=کم‌ترین درنگی برای استراحت مکن).» شاهد پنجم (نجنباند او ...): «او (افراسیاب)، حتی، لب نمی‌جنباند، که خبر آن روز یا شب، به من نمی‌رسد (جاسوسان، هر کاری را که او می‌کند، حتی لب جنبانیدن او را به من خبر می‌دهند).» شاهد ششم (ز شاهان پیشی ...): «حتی نفسی / دمی به بد نمی‌گذرانند / حتی گامی به بدی بر زمین نمی‌نهد.» شاهد هفتم (ز دیدار چهرش ...): «خردمندی او از زیباییش افزون است، حتی (می‌توان گفت که) اوست که خرد را می‌پرورد.» شاهد هشتم (برین / ازین عهد من ...): «... حتی نفسی / دمی را با بدی مگذرانید.» شاهد نهم (کسی کو ...): «اگر پهلوانی باشد، و یا حتی خسرو پرویز هم باشد، او را به فرمان خواهیم آورد.» شاهد دهم (که در پی / اگر نی ...): «... میانش را به تیغ می‌برم، حتی اگر به میغ بر شود.» شاهد یازدهم (بفرمود کسری ...): «کسری فرمان داد که کارآگهان کار او را در نهان جست‌وجو کنند. حتی اگر روز یا شب، لب می‌گشود (=کم‌ترین سخنی می‌گفت) آن را ضبط می‌کردند و از هر کار که می‌کرد، بد یا نیک، به پادشاه خبر می‌رسید.» شاهد دوازدهم (به قیصر ...): «... حتی اگر سخنان درج‌شده در نامه را بشمرند (با بیشترین دقت بخوانند)، نباید که عیبی در آن بیابند.» دیده می‌شود که این معنا با همه موارد سازگار است و کوچک‌ترین تنافری با آن‌ها ندارد.

واژه «حتی»، تا جایی که جست‌وجوی نگارنده در سده‌های چهارم تا هشتم هجری در تارنمای دادگان فرهنگستان زبان و ادب فارسی نشان می‌دهد، خارج از جملات عربی و قرآنی، در متون فارسی از انگشتان یک دست هم تجاوز نمی‌کند و فردوسی و شعرا و نویسندگان دیگر برای این معنا ابزارهای دیگری را به کار برده‌اند که در زیر شواهدی از آن‌ها ارائه می‌شود.^۱ لازم به ذکر است که شواهد گردآورده‌شده، تنها، مواردی است که معنای «حتی» در جمله شرط به کار رفته‌است.

۱- بدون نشانه:

اگر باره آهنینی پپای سپهرت بساید نمانی بجای

(فردوسی ۱۳۸۶: ۹۰/۶۱/۱)

وگر عنقایی از مرغان ز کوه قاف دین مگذر که چون بی قاف شد عنقا عنا گردد ز نالانی

(خاقانی ۱۳۸۲: ۴۱۴)

شرط غیرممکن یا لااقل دور از ذهن و غیرقابل‌انتظار در این نمونه‌ها، بی‌آنکه واژه «حتی» یا مترادفات آن در جمله به کار رفته باشند، این معنا را در ذهن ایجاد می‌کند، به گونه‌ای که در هر مورد می‌توان در شرح هریک، «حتی» را وارد کرد. برای نمونه، شاهد نخست را می‌توان چنین شرح کرد: اگر حتی دژی آهنین برافراشته‌ای هستی، سپهر تو را می‌ساید و بر جای نخواهی ماند.

۲- «خود» در «اگر خود»: این معنا از واژه «خود» در فرهنگ‌ها نیامده‌است، اما شواهد فراوانی از آن در متون وجود دارد. در

زیر تنها نمونه‌هایی از آن آورده می‌شود:

او عزم آن همی کند که این زمستان اینجا باشد، اگر خود هلاک خواهد شدن (بلعمی ۱۳۹۳: ۸۳۳/۴).

۱. در فرهنگ سخن، یکی از معانی واژه «هم»، «حتی» ذکر شده‌است و دو نمونه از نثر معاصر برای آن نمونه آورده شده‌است. نگارنده در متون فارسی دری نمونه‌ای برای آن نیافت.

مفصّل گفت: والله از اینجا نجنبم تا عبدالملک نیاید، اگر خود به زندانم باید رفتن (همان: ۸۵۱).

کس از داد یزدان نیابد گریغ / اگر خود پیژد برآید به میغ

(همو ۱/۲۰۶/۶۲۸)

گشَم هرچه زین تخمه آرم به دست / اگر خود بر شاه دارد نشست

(اسدی ۱۳۴۵: ۲۰۷)

می خواستم که میرمش اندر قدم چو شمع / او خود گذر به ما چو نسیم سحر نکرد^۱

(حافظ ۱۳۶۲: ۲۹۴)

در این شواهد، نزدیک‌ترین معنایی که از «خود» به ذهن می‌آید، «حتّی» است و سایر معانی آن ناسازگار و غیرموجّه می‌نماید. ۳- «همه» در «اگر همه»: بحث در خصوص «همه» و ریشه‌های آن در فارسی میانه و تفکیک اینکه از کدام صورت از این زبان hamag یا hamē (یا هر دو) به فارسی رسیده‌است، نیازمند مجالی دیگر است. این واژه در متون فارسی در کنار «اگر»، گاه همان نقش و معنای مستقلّ خود را دارد که نتیجتاً بحثی در آن نیست و گاه در معنای «اگرچه و هرچند»^۳ به کار رفته‌است و این نیز موضوع این بحث نیست و گاه نیز معنای «حتّی» یافته‌است و شواهد آن فراوان است:

وگر گویی فردا ایدون کنم و نگویی انشاءالله، چون یادت آید بگوی و گر همه آن وقت شده باشد و دیر شده (بلعمی ۱۳۵۳: ۷۰۴).

جود او را بر نباید گر همه دریا بود / زخم او را بر نتاید گر همه سندان بود

(عنصری ۱۳۶۳: ۲۹)

گر کسی گوید که در گیتی کسی بر سان اوست / گر همه پیغمبری باشد، بود یافه‌درای

(منوچهری ۱۸۸۶: ۱۳۳)

چون نیاری طاقت آن راه تو / گر همه کوهی نسنجی کاه تو

(عطار ۱۸۵۷: ۱۴۴)

مرد که با عشق دست در کمر آید / گر همه رستم بود ز پای درآید

(خاقانی همان: ۶۰۸)

خصم نهانت ار همه عنقای مُغرب است / پایش چو مرغ زیرک در قید دام باد

(کمال‌الدین اصفهانی ۱۳۴۸: ۱۷۵)

بی‌گناه ار همه تیغم بزند یار عزیز / ادب آن است که گردن نهم و نستیزم

(کمال خجندی ۱۳۳۷: ۲۸۳)

۱. فرهنگ سخن این بیت را برای معنای «لااقل، دست‌کم» آورده‌است.

۲. این معنای «همه»، همانند معنای دیگر آن، «همیشه»، در فرهنگ‌ها نیامده‌است.

۳. این معنا نیز در فرهنگ‌ها نیامده‌است. در ترجمه‌های قرآن در برابر «لَو» نهاده شده‌است. برای نمونه، رک قرآن قدس ۷۸/۳۸/۱ که اَیْمَا تَكُونُوا يُدْرِكَكُمُ الْمَوْتُ وَلَوْ كُنْتُمْ فِي بُرُوجٍ مُّشْتَدَّةٍ را به صورت «کجا بید در رسد به شما مرگی، ار همه بید در کوشک‌های بلندکرده» برگردانده و یا ۸۸/۹۰/۱ که «لَو كُنَّا كَارِهِينَ» را به صورت «اگر همه هند دشخوارداشتاران» ترجمه کرده‌است.

۴- فی المثل: معنای «حتّی» از این تعبیر نیز در فرهنگ‌ها نیامده و همگان آن را «مثلاً و برای مثال» معنا کرده‌اند، اما اگر به شواهد زیر که نمونه‌های اندکی از بسیاری هستند، توجه شود، تردیدی در اینکه نویسندگان و شعرا از به‌کاربردن این تعبیر جز معنای «حتّی» را در ذهن نداشته‌اند باقی نمی‌ماند.

محمد مصطفی علیه‌الصلوة والسلام فرمود که روزی بیاید که خون تو بریزم و اگر فی المثل در استار کعبه آویخته باشی یا در حریم حرم ساکن شده (عوفی ۱۳۵۹: ۲۸۶).

هرگز اندر چهره شیرین تو ناید عبس
فی المثل گر جان شیرین خواهد از تو سائلی

(سوزنی سمرقندی ۱۳۳۸: ۲۲۲)

دشمن تو رستم دستان شود
دست تو را باشد اگر فی المثل

(ادیب صابر ۱۳۳۱: ۹۹)

فرسوده گردد ار کنم اوصاف تو بیان
ور فی المثل چو تیغ زبان آهنین کنم

(رضی‌الدین نیشابوری ۱۳۸۲: ۹۱)

فی المثل گر بود به ادنی شی
دگر آن کز دروغ باشم دور

(انوری ۱۳۴۰: ۷۴۷/۲)

گر فی المثل بری به سوی خاک خوار دست
خورشید دولتی و به فرّ توزر شود

(کمال‌الدین اصفهانی ۱۳۴۸: ۱۱۸)

فی المثل گر سوره یاسین بود
گوش بر گفتار ما کمتر کنی

(اوحدی ۱۳۶۲: ۲۱۴)

فی المثل گر یک ورق باد از گلستان می‌برد
نیست بی پروانه مستوفی دیوان او

(سلیمان ساوجی ۱۳۷۶: ۷۷)

نکته‌ای که در اینجا ذکر آن ضرورت دارد، این است که در هیچ‌یک از این چهار مورد، معنای «حتّی» تنها معنای ساختار یا واژه نیست. پرداختن به سه مورد نخست ضرورتی ندارد، اما در خصوص «فی المثل» ممکن است این شبهه ایجاد شود که معنای «حتّی» به‌خودی‌خود در آن مستتر است و این برداشت «حتّی» که مدنظر نگارنده این سطور است، برداشتی ثانویه از همان معنای اصلی «برای مثال/نمونه، به‌عنوان کنایه، فرضاً» است که شعرا از آن در نظر داشته‌اند. واقعیت این است که موارد فراوانی هست که در آن‌ها تا حدّی، برداشت هر دو معنا از آن‌ها ممکن است و ترسیم مرزی پررنگ بین این دو معنا در آن‌ها میسر نیست، اما شواهد بسیاری نیز وجود دارد که در آن‌ها معنای «حتّی» به هیچ وجه قابل برداشت نیست. شواهد زیر نمونه‌هایی از این دست‌اند:

اگر در تعهد مرکوب یا ملبوس یا منزل یا چیزی دیگر فی المثل اهمال برزند و حسن رعایت را در باب هر یک به اتصال مقرون ندارند، از فساد و انتقاض آن چیز ایمن نباشند (خواجه نصیر طوسی ۱۳۵۶: ۳۲۹).

صدر او را فی المثل گر آسمان خوانی ز قدر
فخر آرد آسمان و صدر او ز این نام عار

(ازرقی ۱۳۳۶: ۴۲)

دور باش از وی که دوری زو خوش است
شاه دنیا فی المثل چون آتش است

(عطار ۱۸۵۷: ۳۷)

گر بیاض روز را اوفی المثل قدحی کند	صیقل خورشید تیغ صبح را ندهد جلا
اگر خسته‌ای را ز شوق رکابت	کند فی المثل آرزوی سواری ...
نقطه‌ خال سیاهی که تو بر لب داری	فی المثل هست به گرد شکرستان مگسی
	(جهان‌ملک خاتون ۱۳۷۴: ۴۷۶) ^۱

چنان‌که از این نمونه‌ها برمی‌آید، «فی المثل» در همان معنای معمول و برآمده از اجزای آن به کار رفته‌است و برداشت معنای «حتی» از آن ممکن نیست. مقایسه این موارد با مواردی که برای معنای «حتی» از این عبارت ارائه شد، نشان می‌دهد که این تعبیر متحمل گونه‌ای تحوّل و تخصیص معنایی شده‌است و از معنای ساده مبتنی بر اجزای تشکیل‌دهنده‌اش، متضمّن معنای «حتی» نیز شده‌است، هرچند که برای معنای اصلی نیز همچنان، همان‌گونه که امروزه، مورد استفاده بوده‌است. تا جایی که نگارنده در آثار شعر و نثر عرب جست‌وجو کرده، «فی المثل» در این آثار یافت نشد و گمان نگارنده این است که این اصطلاح از ابداعات ایرانیان باشد^۲ و اگر چنین باشد، محتمل است که این تعبیر برگردان گونه‌ای یا جایگزینی منشی مآبانه از «داستان را» بوده باشد و معنایی که صورت فارسی داشته‌است، از این صورت جدید برداشت شده‌است.

نتیجه

در اینکه عبارت «داستان را»، در هر معنایی که در نظر گرفته شود، جز در شاهنامه دیده نشده، و یا اگر در سایر متون موجود بوده، توسط کاتبان و یا شاید مصححان معدوم شده، این امکان را که بیش از این در خصوص معنای نخستین و تحوّل یافته آن کنکاش شود، سلب می‌کند، اما اگر این تعبیر، خود، بر ساخته فردوسی نبوده باشد^۳، منطقاً، آن گونه که از معنای «داستان» بر می‌آید، بایست در آغاز، معنای «مثلاً، برای مثال/نمونه، از سر کنایه» داشته بوده باشد و سپس از طریق فرایند دستوری شدگی^۴، از معنای اصلی فاصله گرفته و معنای «حتی» یافته باشد. در هر حال، به فرض قبول این احتمال ضعیف که این تعبیر ساخته فردوسی باشد، نبود آن در آثار پس از شاهنامه، به‌ویژه آثار حماسی که عمدتاً متأثر از زبان شاهنامه هستند، نکته جالب توجهی است.

۱. برای شواهد بیشتر در این معنی نک مدخل «فی» در لغتنامه دهخدا.

۲. امید که عربی‌دانان صحت و سقم این نظر را معلوم کنند.

۳. ساختارهای دیگری هم در شاهنامه هست که در متن‌های دیگر دیده نشده‌است، همچون کاربرد «گرد» با حرف اضافه «از» یا بدون آن در معنای «تند و سریع» که معلوم نیست که ساختاری کهن است یا ابداع فردوسی.

منابع

- ادیب صابر ترمذی (۱۳۳۱) دیوان. تصحیح علی قویم. تهران: کتابفروشی خاور.
- ازرقی هروی (۱۳۳۶). دیوان. تصحیح سعید نفیسی. تهران: کتابفروشی زوّار.
- اسدی طوسی، ابونصر علی بن احمد (۱۳۵۴). گرشاسب‌نامه. تصحیح حبیب یغمایی. تهران: کتابخانه طهوری.
- انوری (۱۳۴۰). دیوان. تصحیح محمدتقی مدرّس رضوی. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- انوری، حسن (۱۳۸۱). فرهنگ بزرگ سخن. تهران: سخن.
- اوحدی مراغه‌ای (۱۳۶۲). دیوان. تصحیح امیر احمد اشرفی. تهران: انتشارات پیشرو.
- بلعمی، ابوعلی محمدبن محمد (۱۳۵۳). تاریخ بلعمی، تکمله و ترجمه تاریخ طبری. تصحیح محمدتقی بهار و محمد پروین گنابادی. دو جلد. تهران: زوّار
- بلعمی، ابوعلی محمدبن محمد (۱۳۹۳). تاریخنامه طبری. تصحیح محمد روشن. ۵ جلد. تهران: سروش و البرز
- جمال‌الدین محمد عبدالرزاق اصفهانی (۱۳۲۰). دیوان. تصحیح حسن وحید دستگردی. تهران: ارمغان.
- جهان‌ملک خاتون (۱۳۷۴). دیوان. تصحیح پوراندخت کاشانی راد و کامل احمدی نژاد. تهران: انتشارات زوّار.
- حاجی سیدآقای، زهراسادات (۱۳۹۹). «درباره واژه داستان در تفسیر ابوالفتح رازی». فرهنگ‌نویسی. ش. ۱۶. صص. ۱۴۵-۱۴۸.
- حافظ، شمس‌الدین محمد (۱۳۶۲). دیوان. تصحیح پرویز ناتل خانلری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- خاقانی شروانی، بدیل ابن علی (۱۳۸۲). دیوان. تصحیح ضیاء‌الدین سجّادی. تهران: زوّار.
- خالقی مطلق، جلال (۱۳۹۶). یادداشت‌های شاهنامه. ۳ جلد. تهران: دایره‌المعارف بزرگ اسلامی.
- خواجه نصیرالدین طوسی (۱۳۵۶). اخلاق ناصری. تصحیح مجتبی مینوی و علیرضا حیدری. تهران: شرکت سهامی انتشارات خوارزمی.
- دست‌نویس شاهنامه کتابخانه ایاصوفیا استانبول مورخ ۸۳۴ ه. ق. به شماره ۳۲۸۹.
- دست‌نویس شاهنامه کتابخانه ایاصوفیا استانبول مورخ ۸۴۶ ه. ق. به شماره ۳۲۷۵.
- دست‌نویس شاهنامه کتابخانه حاجی بشیرآغا استانبول مورخ ۸۴۳ ه. ق. به شماره ۴۸۶.
- دست‌نویس شاهنامه کتابخانه نور عثمانیه استانبول مورخ ۸۳۴ ه. ق. به شماره ۳۳۸۴.
- دست‌نویس شاهنامه و خمسه نظامی کتابخانه ایاصوفیا استانبول مورخ ۸۵۷ ه. ق. به شماره ۳۸۶۱.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی از روی نسخه کتابت اواخر سده هفتم و اوایل سده هشتم هجری قمری (کتابخانه شرقی، وابسته به دانشگاه سن‌ژوزف بیروت، شماره NC.43) به کوشش ایرج افشار، محمود امیدسالار و نادر مطلبی کاشانی.
- دست‌نویس شاهنامه فردوسی همراه با خمسه نظامی مربوط به سده ۸ هجری قمری (معروف به شاهنامه سعدلو)، چاپ عکسی از روی نسخه متعلق به مرکز دایره‌المعارف بزرگ اسلامی، با مقدمه فتح‌الله مجتبیایی.
- دست‌نویس ظفرنامه حمدالله مستوفی به انضمام شاهنامه ابوالقاسم فردوسی. چاپ عکسی از روی نسخه خطی مورخ ۸۰۷ هجری در کتابخانه بریتانیا (Or. 2833). تهران و وین: مرکز نشر دانشگاهی ایران و انتشارات آکادمی علوم اتریش. ۱۳۷۷ ه. ش. ۱۹۹۹ م.
- دهخدا، علی‌اکبر (۱۳۷۷). لغتنامه دهخدا. تهران: انتشارات دانشگاه تهران - مؤسسه لغت‌نامه دهخدا.
- رازی، ابوالفتح (۱۳۷۱). روض‌الجنان و روح‌الجنان فی تفسیرالقرآن. تصحیح محمدجعفر یاحقی و محمد مهدی ناصح. ۱۹ جلد. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رضی‌الدین نیشابوری (۱۳۸۲). دیوان. تصحیح ابوالفضل وزیرنژاد. تهران: انتشارات محقق.
- سلیمان ساوجی (۱۳۷۶). کلیات. تصحیح عباسعلی وفایی. تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- سوزنی سمرقندی (۱۳۳۸). دیوان. تصحیح ناصرالدین شاه‌حسینی. تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات امیر کبیر.

- شامبیاتی، داریوش (۱۳۷۵). فرهنگ لغات و ترکیبات شاهنامه. تهران: آران.
- عطار، فریدالدین (۱۸۵۷). منطق الطیر. تصحیح گرسین دطاسی. پاریس: مطبعه خانه پادشاهانه.
- عنصری بلخی (۱۳۵۳). دیوان. تصحیح محمد دبیرسیاقی. تهران: سنائی.
- عوفی، سدیدالدین (۱۳۵۹). جوامع الحکایات و لوامع الزوایات (متن انتقادی). تصحیح امیربانو مصفا (کریمی). جزء اول از قسم دوم. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۵۳). شاهنامه، تصحیح ژول مول، هفت جلد، چاپ اول، تهران: شرکت سهامی کتابهای جیبی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۷۹). شاهنامه. تصحیح مصطفی جیحونی. ۵ جلد (۴-۰). تهران: گروه انتشارات شاهنامه پژوهی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۸۶). شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق. هشت جلد. تهران: دایره المعارف بزرگ اسلامی.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۳۹۳). شاهنامه. تصحیح جلال خالقی مطلق. ۲ جلد. تهران: سخن.
- فردوسی، ابوالقاسم (۱۹۶۰-۱۹۷۱). شاهنامه. متن انتقادی. تحت نظر عبدالحسین نوشین، هفت جلد. مسکو: اداره دانش، شعبه ادبیات خاور.
- فروشی، بهرام (۱۳۷۸). کارنامه اردشیر بابکان با متن پهلوی، آوانویسی، ترجمه فارسی و واژه‌نامه. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
- کزازی، میرجلال‌الدین (۱۳۹۰). نامه باستان. ویرایش و گزارش شاهنامه فردوسی. ۹ جلد. تهران: سمت.
- کمال‌الدین اسمعیل اصفهانی، ابوالفضل (۱۳۴۸). دیوان. تصحیح حسین بحرالعلوم. تهران: انتشارات کتابفروشی دهخدا.
- کمال‌الدین مسعود خجندی (۱۳۳۷). دیوان. تصحیح عزیز دولت‌آبادی. تهران: انتشارات کتابفروشی تهران.
- موسوی، مصطفی و میلاد چشمی (۱۳۹۴). «نقدی بر جلد اول شاهنامه‌ی مصحح خالقی مطلق». متن‌شناسی ادب فارسی. ش. ۲۸. صص. ۱۱۹-۱۳۸.

نوشین، عبدالحسین (۱۳۸۶). فرهنگ وژه‌های دشوار شاهنامه. تهران: معین.

Gignoux, Ph. & A. Tafazzoli (1993). *Anthologie de Zādspram. Édition Critique du Texte Pehlevi, Traduit et commenté*. Paris: Association Pour l'Avancement des Études Iraniennes.

de Biberstein Kazimirski, A. (1886). *Menoutchehri, Poète person du 11ème siècle de notre ère (du 5iè de l'hégire)*. Paris.

Mohl, Jules (1876-1877). *Le Livre des Rois*. Vol. 1-7. Paris: Imprimerie Nationale.

Pahlavi Texts edited by Jamaspji Dastur Minocheherji Jamasp-Asana. Bombay: Fort Printing Press.

Wolff, Fritz (1965). *Glossar zu Firdosis Schahname*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

<https://www.parsigdatabase.com/>

<https://dadegan.apll.ir/>

References:

Adib Sāber Termazi (1952) *Divān*. ed. Ali Qavim. Tehran: Xāvar Bookstore. [In Persian].

Anvari (1961) *Divān*. ed. Mohammad-Taqi Modarres Razavi. Tehran: Bongāh-e Tarjome va Našr-e Ketāb (Book Translation and Publishing House). [In Persian].

Anvari, Hasan (2002) *Farhang-e bozorg-e Soxan (The Great Soxan Dictionary)*. Tehran: Soxan. [In Persian].

Asadi Tusi, Abu Nasr Ali ibn Ahmad (1975) *Garšāsb-nāma*. ed. Habib Yaqmāyi. Tehran: Tahuri Library. [In Persian].

Attār, Farid al-Din (1857) *Mantiq-al-ṭayr (The Conference of the Birds)*. ed. M. Garcin de Tassy. Paris: Royal Printing House. [In Persian].

Azraqi Heravi (1957) *Divān*. ed. Sa'id Nafisi. Tehran: Zavvār Bookstore. [In Persian].

Bal'ami, Abu Ali Mohammad ibn Mohammad (1974). *Tārix-e Bal'ami*. ed. Mohammad-Taqi Bahār & Mohammad Parvin Gonābādi. 2 vol.s. Tehran: Zavvār.

Bal'ami, Abu Ali Mohammad ibn Mohammad (2014) *Tārixnāme-ye Tabari (The History of Tabari)*. ed. Mohammad Rowšan. 5 vols. Tehran: Sorouš & Alborz. [In Persian].

- de Biberstein Kazimirski, A. (1886). *Menoutchehri, Poète person du 11ème siècle de notre ère (du 5iè de l'hégire)*. Paris.
- Dehxodā, Ali-Akbar (1998) *Loqatnāmeye Dehxodā (Dehxodā Dictionary)*. Tehran: University of Tehran Press – Dehxodā Dictionary Institute. [In Persian].
- Farahvaši, Bahrām (1999) *Kārnāmeye Ardashir Bābakān (The Book of Ardashir Babakan)* with Pahlavi text, transcription, Persian translation, and glossary. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (1960-1971) *Šāhnāma*. Critical text. supervised by Abdolhoseyn Nušin. 7 vols. Moscow: Institute of Knowledge, Department of Oriental Literature. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (1974) *Šāhnāme*. ed. Jules Mohl. 7 vols. First edition. Tehran: Šerkat-e Sahāmi Ketābhāye Jibi. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (2000) *Šāhnāme*. ed. Mostafā Jeyhuni. 5 vols. Tehran: Šāhnāme-Pežuhi Publishing Group. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (2007) *Šāhnāme*. ed. Jalāl Xāleqi-Motlaq. 8 vols. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Ferdowsi, Abolqāsem (2014) *Šāhnāme*. ed. Jalāl Xāleqi-Motlaq. 2 vols. Tehran: Soxan. [In Persian].
- Gignoux, Ph. & A. Tafazzoli (1993). *Anthologie de Zādspram. Édition Critique du Texte Pehlevi, Traduit et commenté*. Paris: Association Pour l'Avancement des Études Iraniennes.
- Hāfez, Šams al-Din Mohammad (1983) *Divān*. ed. Parviz Nātel Xānlari. Tehran: Xārazmi Publishing Company. [In Persian].
- Hāji Seyyed-āqāyi, Zahrā-sādāt (2020). "Darbāre-ye vāžeye dāstān dar tafsir-e Ab al-fotuh Rāzi" (On the Word 'Dāstān' in the Exegesis of Ab al-fotuh Rāzi). *Farhang-nevisi (Lexicography)* vol. 16. pp. 145-148. [In Persian].
- Jahān-Malek Xātun (1995) *Divān*. ed. Purān-doxt Kašāni Rād & Kāmel Ahmadi-Nežād. Tehran: Zavvār Publications. [In Persian].
- Jamāl al-Din Mohammad Abd al-Razzāq Esfahāni (1941) *Divān*. ed. Hasan Vahid Dastgardi. Tehran: Armaqān. [In Persian].
- Kamāl al-Din Esma'il Esfahāni, Abulfazl (1969) *Divān*. ed. Hoseyn Bahr-al-'Olumi. Tehran: Dehxodā Bookstore Publishing. [In Persian].
- Kamāl al-Din Mas'ud Xojandi (1958) *Divān*. ed. Aziz Dowlatābādi. Tehran: Tehran Bookstore Publishing. [In Persian].
- Kazzāzi, Mir-Jalāl al-Din (2011) *Nāme-ye Bāstān (The Book of Antiquity). Edition and Commentary on Ferdowsi's Shahnameh*. 9 vols. Tehran: Samt. [In Persian].
- Manuscript of Ferdowsi's Shahnameh* along with Nezami's Xamse, dating back to the 14th century CE (known as the Sa'dlu Shahnameh), facsimile edition of the copy held at the Center for the Great Islamic Encyclopedia, with an introduction by Fathollāh Mojtābāyi.
- Manuscript of Ferdowsi's Shahnameh* based on a late 13th-century and early 14th-century copy (Oriental Library, affiliated with Saint Joseph University, Beirut, No. NC.43), edited by Iraj Afšār, Mahmud Omidsālār, and Nāder Motallebi Kāšāni.
- Manuscript of Shahnameh and Nezami's Xamse*, Ayā Sofyā Library, Istanbul, dated 857 AH, No. 3861.
- Manuscript of Shahnameh*, Ayā Sofyā Library, Istanbul, dated 834 AH, No. 3289.
- Manuscript of Shahnameh*, Ayā Sofyā Library, Istanbul, dated 846 AH, No. 3275.
- Manuscript of Shahnameh*, Hāji Bašir Āqā Library, Istanbul, dated 843 AH, No. 486.
- Manuscript of Shahnameh*, Nur Osmāniyye Library, Istanbul, dated 834 AH, No. 3384.
- Mohl, Jules (1876-1877). *Le Livre des Rois*. Vol. 1-7. Paris: Imprimerie Nationale.
- Musavi, Mostafā & Milād Češmi (2015). "Naqdi bar jeld-e avval-e Šāhnāme-ye mosahhah-e Xāleqi Motlaq" (A critique of the first volume of Shahnameh corrected by Khaleqi Motlaq.). *Matn-šenāsiye adab-e fārsi (Persian Literature Textology)*. vol. 28. pp. 119-138. [In Persian].
- Nušin, Abdolhoseyn (2007) *Farhang-e vāže-hāye došvār-e Šāhnāme (Dictionary of Difficult Words in the Shahnameh)*. Tehran: Mo'in. [In Persian].
- 'Onsori Balxi (1984). *Divān*. ed. Mohammad Dabir-siyāqi. Tehran: Sanā'i.

- 'Ufi, Sadid al-Din (1980) *Javāme' al-hekāyāt va lavāme' al-rewāyāt (Critical Text)*. ed. Amir-Bānu Mosaffā (Karimi). First part of the second section. Tehran: Entašārāt-e Bonyād-e Farhang. [In Persian].
- Owhadi Marāqē'i (1983) *Divān*. ed. Amir-Ahmad Ašrafī. Tehran: Pishrow Publications. [In Persian].
- Pahlavi Texts edited by Jamaspji Dastur Minocheherji Jamasp-Asana. Bombay: Fort Printing Press.
- Razi al-Din Neyšāburi (2003) *Divān*. ed. Abulfazl Vazir-nežād. Tehran: Mohaqeq Publications. [In Persian].
- Rāzi, Ab al-Ḥotuh (1992) *Rawz-al-jenān va Rawh-al-jenān fi Tafsir al-Qor'ān*. ed. Mohammad-Ja'far Yāhaqqi & Mohammad-Mahdi Nāseh. 19 vols. Mashhad: Islamic Research Foundation of Āstān-e Qods-e Razavi. [In Persian].
- Salmān Sāvaji (1997) *Kolliyāt (Collected Works)*. ed. Abbas-Ali Vafāyi. Tehran: Society of Iranian Cultural Figures & Eminent Authors. [In Persian].
- Šāmbayāti, Dāriyūš (1996) *Farhang-e loqāt va tarkibāt-e Šāhnāme (Dictionary of Words and Expressions in the Shahnameh)*. Tehran: Ārān. [In Persian].
- Suzani Samarqandi (1959) *Divān*. ed. Nāser-al-Din Šāh-Hosseyni. Tehran: Amir Kabir Printing & Publishing Institute. [In Persian].
- Xāje Nasir al-Din Tusi (1977) *Axlāq-e Nāseri (Nasirean Ethics)*. ed. Mojtabā Minovi & Alirezā Heydari. Tehran: Xārazmi Publishing Company. [In Persian].
- Xāleqi-Motlaq, Jalāl (2017) *Yāddāsthāye Šāhnāme (Notes on the Shahnameh)*. 3 vols. Tehran: The Great Islamic Encyclopedia. [In Persian].
- Xāqāni Širvāni, Badil ibn Ali (2003) *Divān*. ed. Ziā' al-Din Sajjādi. Tehran: Zavvār. [In Persian].
- Wolff, Fritz (1965). *Glossar zu Firdosis Schahname*. Hildesheim: Georg Olms Verlagsbuchhandlung.

<https://www.parsigdatabase.com/>

<https://dadegan.apll.ir/>